

**ქართულ ფოლკლორში წარმოდგენილი
ცალკეული სიმბოლოების გააზრება მსოფლიო
სიმბოლოებთან კონტაქტში**

რეზიუმე

აღნიშნული სტატია არის მოკლე მიმოხილვა იმისა, თუ როგორ არის გავრცელებული ესა თუ ის სიმბოლო ხალხის ცხოვრებაში, ფოლკლორში, ამა თუ იმ რიტუალში, რწმენა-წარმოდგენასა თუ ჩვევაში. იმდენად, რამდენადაც ფოლკლორი არის საზოგადოების სულიერი ცხოვრება და ის ცოცხლობს ენაში, ენა შეიძლება იყოს სიმბოლური აზროვნების წყარო. სიტყვები ნიშნებია, რომლებიც თავისთავად გულისხმობენ ამა თუ იმ მნიშვნელობას. რამ შეიძლება საზოგადოება აიძულოს, შექმნას ესა თუ ის სიმბოლო, რიტუალი, ემბლემა და რამდენად არიან ისინი რეალური და გამძლე? ეს კითხვებია ნაშრომის მთავარი დაინტერესების საგანი და კვლევა ძირითადად ასტრალურ მნათობებს უკავშირდება იმდენად, რამდენადაც ის იყო მთავარი შთაგონება ხალხისთვის, რამეთუ ცა უგზავნის დედამიწას სიტბოსა და სიცივეს, სევდასა და სიზარულს, ფერებს, სინათლესა და სიბნელეს, ცეცხლს, ენერგიასა და მეხს, სიცოცხლესა და სიკვდილს; რამეთუ ყველაფერი მიწაზე დაკავშირებულია ცასთან და ცის ბინადრებთან. ამავე დროს ნაშრომი არის ქართული ფოლკლორის მსოფლიო სივრცეში ინტეგრირების მცდელობა, რადგან ქართული სულიერი თუ ეროვნული კულტურა, როგორც უნიკალური მოვლენა, განუყოფელი ადგილს იმკვიდრებს მსოფლიო სინამდვილეში.

ამოსავალი სიტყვები: წითელი, ცისარტყელა, გველი, მზე, მთვარე, ვარსკვლავები.

ყველა საზოგადოებას აქვს მითი, რომელიც არის მეცნიერების მიღმა მდგომი, ტრანსცენდენტური ისტორია. იგი შეიძლება შეიცავდეს სიმართლეს, რომელიც გვეძლევა სხვადასხვა ფორმით და შეიძლება გადაისინჯოს დროთა განმავლობაში. მითის მთავარი ასპექტი არის სიმბოლო. ფიქრი სიმბოლოებზე იგივეა, რომ სცადო

იდეების წარმოჩენა, გამოსახვა. ეს არის ნიშანი, რომელიც დგას რაღაც ინფორმაციის უკან. სემიოლოგია, სემიოტიკა არის სამეცნიერო ტერმინი, რომელიც მიუთითებს იდეებზე; ან სიმბოლოებზე. ოქსფორდის ლექსიკონის მიხედვით, სიმბოლო განმარტებულია ორგვარად: „1. მოვლენა, საგანი, რაც წარმოაჩენს უფრო ზოგად ხარისხს ან სიტუაციას 2. ნიშანი, რიცხვი, ასო და ა.შ., რასაც აქვს განსაზღვრული მნიშვნელობა, განსაკუთრებით მეცნიერებაში, მათემატიკასა და მუსიკაში, (ოქსფორდის ლექსიკონი 2002 : 1318). ხალხი თავისებურად განმარტავს სიმბოლოს, იგი თვითონ ქმნის პერსონალურ სიმბოლოებს, რომლებიც განასახიერებენ მათი ცხოვრების აზრს, გარემოს. სიმბოლო შესაძლოა დაიბადოს და მოკდეს, დროდადრო მნიშვნელობა შეიცვალოს. სიმბოლოები შეიძლება იყოს საერთაშორისო, ეროვნული, ეთნიკური, თითოეული ადამიანისთვის. ცხადია, რომ სიმბოლოთა უმეტესობას აქვს ერთი ან რამდენიმე მნიშვნელობა იმის შესაძაბისად, თუ რამდენად განსხვავებულ ბუნებრივ გარემოსთანაა იგი დაკავშირებული. მაგალითად: ცეცხლი ბუხარში სითბოსა და კომფორტის წყაროა, მაგრამ როცა ვხედავთ ცეცხლში გახვეულ შენობას. ის ჩვენ გვინერგავს შიშსა და ტერორს. სიმბოლოები სხვადასხვა დროს არაერთი მეცნიერის ინტერესის საგანი ყოფილა, გამომდინარე საინტერესო მნიშვნელობიდან, რომელსაც ისინი ატარებენ, და ასევე – სიმბოლის გამოც. წინამდებარე ნაშრომში ვეცდებით, წარმოვაჩინოთ სიმბოლოების მნიშვნელობა ფოლკლორულ მასალებში, ხალხის რწმენა-წარმოდგენებსა და ცხოვრებაში. იმდენად, რამდენადაც ფოლკლორი არის სხვადასხვა ხალხის სახეებით აზროვნება და გარემოდან გამომდინარე, ის არის თავისუფალი შთაგონების ნაყოფი, არასდროს ტყუის, ძალიან მიაბიტურია, ხანდახან მკაცრიც, მზიარული, ფერადი, ყოველთვის ცოცხალი, არასდროს კვდება უმიზეზოდ, ეკუთვნის საზოგადოებას და არა რომელიმე ავტორს, ყოველთვის ადვილია გასაგებად, მაგრამ რთულია წარმოსადგენად. ყოველივე აქედან კი ნათლად იკვეთება, თუ რამდენად ნაყოფიერ საფუძველს ქმნის ფოლკლორი სიმბოლური აზროვნებისთვის.

სიმბოლოებზე კვლევის წარმოება დავიწყეთ ფერთა სიმბოლიკის წარმოჩენით ფოლკლორში. რასაკვირველია, ფერები ინტერდისციპლინური კვლევის საგანია, არსებობს ადამიანთა მიერ ფერ-

თა აღქმის სწავლების თეორიებიც. ფერებს სწავლობს ხელოვნების სხვადასხვა დარგი: ფსიქოლოგია, ლინგვისტიკა და ეს უკანასკნელი არის სწორედ ყველაზე მნიშვნელოვანი, რამდენადაც სიტყვები თავისთავად არიან მათში ჩადებული მნიშვნელობის უდიდესი სიმბოლო. სიტყვა ერთგვარი ნიშანია თავისი მნიშვნელობის, რომელიც ჯერ კიდევ დაუწერელი კულტურული ისტორიის აზრს იტევს. სიტყვის მელოსი და ლოგოსი არის ის, რაც ჩვენ გვესმის და რაც მის მიღმა მნიშვნელობის სახით. ყველა საგანსა თუ მოვლენას აქვს თავისი სახელი. ჩვენ ყოველთვის ვერ ვახერხებთ ესა თუ ის სახელი შევადართო სიტყვის მნიშვნელობას, ნიშანი ყოველთვის არ პასუხობს არსს. ნებისმიერი სახელი არის ბავშვობიდან მიღებული გამოცდილება, რომელიც მუდმივად მეორდება და უკავშირდება რომელიმე საგანს. ასე ყალიბდება ცოდნა ამა თუ იმ საგნის სახელწოდების შესახებ, თუმცა ყოველთვის ასე არ ხდება, ძალიან ბევრი სიტყვა ზუსტად გამოხატავს ამ სიტყვის არსს, ბუნებასა და ისტორიას. მაგალითისთვის: სიტყვები თავისუფალი, ჭირისუფალი, ხელისუფალი – სამივე სიტყვას, გარდა დამოუკიდებელი მნიშვნელობისა, საერთოცა აქვთ ერთმანეთთან: აქვს საერთო ამ სიტყვების მნიშვნელობასთან, შინაარსთან. ადამიანი სანამ ცოცხალია, თავისი საქციელისთვის უფალთან პასუხისმგებელი თავადაა, მაგრამ როცა ის აღესრულება, ჭირში უფალთან შუამავლობენ მისი სულისთვის ჭირისუფლები, ხოლო ხელის უფალნი ამა ქვეყნისანი, არიან ღვთისგან მიწაზე ხელდასხმული მეფეები, რომელთა ხელშია ღვთის კეთილი ნება, რომელიც უნდა აღსრულდეს ერზე (მეფეთა საღვთო ჩამომავლობის მესიანისტური ტრადიცია). სტატიის ფარგლებში არაერთი მაგალითი იქნება განხილული სიტყვათა სემანტიკური მნიშვნელობის გამოსარკვევად.

ფერთა სიმბოლიკა: ფერების ირგვლივ სამეცნიერო მოსაზრებების განხილვას დავიწყებთ ესტონელი მეცნიერის ვირვე სარაპიკის ფერთა შესახებ წარმოებული კვლევის განხილვით. წერილში: „წითელი: ფერი და სიტყვა“, ფერთა შესახებ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით, საკმაოდ ვრცელი კვლევის შემდეგ, მივიდა დასკვნამდე, რომ: „მსოფლიო ხალხთა წარმოდგენებში, სხვადასხვა ენებში ყველაზე აქტუალურია თეთრი, შავი და წითელი ფერები. ბერლინისა და კეის ნეიროფიზიოლოგიური გან-

მარტების მიხედვით, ფერთა ორიგინალობა ქმნის ექვს (ძირითად) ფერს: შავი, თეთრი, წითელი, ყვითელი, ლურჯი და მწვანე. დანარჩენები კი მათგან მიღებულია: ვარდისფერი=წითელი+თეთრი; მეწაული=ლურჯი+წითელი; ნაცრისფერი=შავი+თეთრი; ნარინჯისფერი=წითელი+ყვითელი; ყავისფერი=ყვითელი+შავი; აშკარაა, რომ პირობითი, მიღებული ფერების ორიგინალობა, წარმოშობა კეისა და მაკ დანიელის ჰიპოთეზის ყველაზე მთავარი საკვლევი ნაწილია. განსაკუთრებით ყავისფრის წარმოშობა შავისა და ყვითლისაგან, ჩანს, ყველაზე საკამათოა მათთვის, ვისაც ოდესმე ფერთა შეხამებაზე უშუშავია. ყავისფრის მიღება შესაძლებელია რამდენიმე სხვა ფერის შერევის შედეგადაც, მაგალითად, წითელთან აღრევის შემთხვევაშიც, ამის მიზეზი და ახსნა არის ფერთა არა მხოლოდ ორგანოზომილებიანი წარმოშობა, არამედ სამგანზომილებიანიც“ (ვირვე 1997 : 75-92).

ამ საინტერესო საკითხზე თავის დროზე ყურადღება გაამახვილა ბარბარა საუნდერსმა და საინტერესო კვლევის შედეგად, მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ: „მსოფლიოში თითქმის ყველა ხალხს აქვს სიტყვა „თეთრი“, „შავი“ და „წითელი“; პირველყოფილი კულტურებიდან ძალიან ცოტას აქვს ორი სახელი „ლურჯისთვის“ (ლურჯი და მწვანე) და ერთი სახელი „მწვანე“ (საუნდერსი 2000 : 85), ამ საკითხის უფრო ღრმად განხილვის შემდეგ ის მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „ფერი არ არის ბუნებრივი მოვლენა, ის არსებობს შესაძინევად და გვაუწყებს სოციალურ მისაღმი სხვადასხვაგვარ დამოკიდებულებას, ის სოციო-ისტორიული და კულტურული თავისებურებაა, ანუ მისი აღქმა არ არის ადვილი იმდენად, რამდენადაც ყველაზე იდეალურ გარემოშიც კი ის შეიძლება გაიგო, როგორც მატერიალურ-ისტორიული და კონკრეტული რეალობა“ (საუნდერსი 2000 : 93).

აღნიშნულიდან გამომდინარე, საინტერესოა ქართული გამოცდილების ბაზაზე როგორაა ძირითადი ფერები წარმოჩენილი და როგორ გამოიხატება ქართულ ენაში მათი სახელები. დავიწყოთ სიტყვა ფერით: როცა ქართული ენა ამბობს სიტყვებს: „ყველაფერი“ და „არაფერი“, ის უკვე გულისხმობს არა „ფერს“, ანუ სიტყვას, ფერადებს, არამედ საგნებს, „მე ყველაფერი მაქვს, მე არაფერი მაქვს“; მაშასადამე, გულისხმობს ნიუთებს და არა ფერს, ფე-

რად სამყაროს. ზემოხსენებული კვლევის გათვლისწინებით თუ დავაკვირდებით ქართულ ენას, ჩვენს ენაში ფერთა სახელწოდება მხოლოდ ექვს ძირითად ფერს გამოარჩევს: თეთრი, შავი, წითელი, ყვითელი, მწვანე და ლურჯი, დანარჩენი კი პირობითი ფერებია, რაც მათი სახელითაც დასტურდება: ვარდი აქედან ვარდისფერი, ყავა აქედან ყავისფერი, ნაცარი — ნაცრისფერი და ა.შ. ფერების ურთიერთმომდინარეობის შესახებ მსჯელობისას გამართლებული იქნება კვლევა დაგვეწყო პირველი, საწყისი ფერით, რომლისგანაც მომდინარეა სხვა ფერები. ქართულში ყოველივეს საფუძველი და საწყისი ფერია თეთრი, რომელიც თავისთავად არაა ფერი, უფერული ფერია. საინტერესო ისტორიული პროცესის შემცველია მეგრულში თეთრი ფერის გამომხატველი სიტყვა „ჩე“, რომლის საპირისპირო ფერის — შავის მეგრული სახელწოდებაა „უჩა“. თუ ამ სიტყვას დავშლით, აღმოჩნდება, რომ უყოლობა-უქონლობის თავსართ-ბოლოსართის დართვით შექმნილა „არა თეთრის“ ანუ „შავის“ უ-ჩ-ა ცნება. ენამ საკუთარ თავში შემოინახა, „დაიმარხა“ მნიშვნელობის, არსის შეძცველი ნიშანი. ფერთან დაკავშირებით საინტერესო გამოცდილება შემოინახა, ქართული კლასიკური მწერლობის ნიმუშმა, შოთა რუსთველის „ვეფხისტყაოსანმა“. პოემის პროლოგში, რომელშიც გაცხადდა პოემის ავტორის მსოფლმხედველობა, შესაქმნის ისტორიის აღწერისას ავტორი ყურადღებას ამახვილებს უფლის მიერ „უთვალავი ფერით“ შექმნილ სამყაროზე. სიტყვა სა-მყარ-ო (მყარ), ანუ ნივთიერი სინამდვილე „ჩვენ კაცთა მოგვცა“ უფალმა და სწორედ მაშინ შეწყვიტა შემოქმედება. ანუ უფლისგან მოგვეცა ნივთიერი სოფელი, ყოველივე მყარის ადგილი, უთვალავი ფერით, ანუ ბუნებით — თვისებით შექმნილი, რათა შემდგომი შემოქმედებითი პროცესი გაეგრძელებინა და ნივთიერი სამყარო გაესულიერებინა. შოთას მიერ ნახსენები „უთვალავი ფერით“ შექმნილი საგანთა სამყარო მოვლენათა თვისებას გულისხმობს და არა ფერთა სიმრავლეს.

კვლევას განვაგრძობთ, წითელი ფერის სიმბოლური მნიშვნელობის განსაზღვრით ქართულ ენასა და მსოფლიო ხალხთა წარმოდგენების შედარების საფუძველზე. თუ თეთრ ფერს არა აქვს ფიზიკური სხეული, არა აქვს ფერი და უფერულია, თეთრი ფერის ზორცმესხმაა წითელი ფერი, ცეცხლის პირველი საფეხური ნათე-

ღია და შემდგომ ალის სახით ფერს ისხამს წითელში. ჩვენ მსგავსი სახის კვლევა ფერთა სიმბოლურ საკითხზე ადრეც გვიწარმოებია მონოგრაფიებში „ახალი აღთქმის სახისმეტყველებითი აზროვნების ასახვა ქართულ ხალხურ სიტყვიერებაში (მეგრული მასალების მიხედვით)“. და „ქართული ფოლკლორის სახისმეტყველებაში“, ამ ეტაპზე კი კვლევას წარმოვაჩინთ მსოფლიო ფოლკლორული მასალების კვალდაკვალ, მათთან შედარების საფუძველზე. კვლავ ვუბრუნდებით ვირვე სარაპიკის სტატიას: „წითელი; ფერი და სიტყვა“ და მოგვყავს ციტატა: „ვისუბრეთ რა გქვს ფერზე, როგორც ძირითად ფერებზე, რომელთა წარმოშობა განსაზღვრულია ნეიროფიზიოლოგიის საფუძველზე: შავი, თეთრი, წითელი, ყვითელი, ლურჯი და მწვანე, მათი ორიგინალობის საკითხი საუკეთესოადაა ახსნილი ბერლინისა და კეის ჰიპოთეზაში, რომლის საფუძველზე ჩვენ შეგვიძლია ვისაუბროთ ენის (ფერთა სახელწოდების) განვითარების ოთხ საფეხურზე: საფეხური 1: ენაში არის ფერის აღმნიშვნელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვები: შავი (ბნელი ცივი), თეთრი (ნათელი) და წითელი (თბილი), ეს საფეხური შეიძლება შედგებოდეს ორი ნაბიჯისგან, რომლის მიხედვით, წითელი არის გვიანდელი განვითარების ფერი; საფეხური 2: ყვითელი გამოყოფილია ამ თბილის კატეგორიისგან, ლურჯი და მწვანე კი გამოყოფილი არიან შავის კატეგორიისგან, რათა გამოჩატონ ცივი არე (თუმცა სხვადასხვა ენაში ეს შესაძლოა განსხვავებულად იყოს გამოსახული). ამავე საფეხურზე შეიძლება განიხილებოდეს ნაცრისფერიც; საფეხური 3: მწვანე და ლურჯი, ნაცრისფერი და სიტყვა, რომელიც გამოჩატავს თბილს და არა ნაწარმოებ ფერს (ყავისფერი, ესტონურად პრუნ, რუსკე, რუჟკე); საფეხური 4: ამათგან მოდის ძირითადი სახელდებები სხვა ურთიერთგადამკვეთი ფერებისთვისაც (სარაპიკი 1997 : 75-92). ქართული გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ წითელი, თეთრის ხილული სახე, ხორცშესხმული ფერია, მისი ნაწილი, თეთრისგან გამოძლინარე, ხოლო რაც შეეხება თეთრს, შავსა და წითელს, ისინი, აზროვნების უძველესი საფეხურიდან მოყოლებული, მიიჩნეოდნენ სამყაროს სამი სკნელის შესაბამის ფერებად: თეთრი ზესკნელის, შავი ქვესკნელისა და წითელი (ჭრელთან ერთად) შუასკნელის გამოსახატავად. ეს სამი ფერი ასევე გამოიყენება თილისშათა, ავგაროზთა

ფერებად, მაგიური ნივთები (კატის ბეწვი, ნემსის წვერი, კატის ფრჩხილი), რომლებიც ავი თვალისგან დამცველად გამოიყენებოდა, სამი ძირითადი ფერისაგან შეკერილ ტყავის სამკუთხა ჩანთებში ინახებოდა. მიცვალებულის სუდარად სამი ფერის სამოსის გამოყენება, სხვა მაგალითებთან ერთად მათი არქაულობის გამომხატველია. ქართული ფოლკლორული მასალებით დასტურდება, რომ წითელი ტყემლის ტოტები, ჯვრის სახით, სახლის კარებთან ავი თვალისგან დამცველ ავეგაროზებად გამოიყენებოდა; სხვადასხვა ინფექციური დაავადებები, რომელთაც ხალხური ცნობიერება „ბატონების“ სახელით იცნობს, სამი სხვადასხვა ფერის სახელით მოიხსენიებიან: შავი, თეთრი და წითელი ბატონები, რომლებიც მოდიან სხვა ქვეყნიდან და ახალგაზრდებს, ჩვილებს ამიზეზებენ სწეულებით. მთელი ამ ხნის განმავლობაში, სანამ დაავადება ჩვილს სტუმრობს, საჭიროა გარკვეული წესების დაცვა, რათა ოჯახმა „ბატონების“ გული მოიგოს. წითელ ფერთან დაკავშირებული მთელი რიგი წეს-ჩვეულებები საინტერესოდ აისახება ქართულ ფოლკლორულ მასალებში. წითელი ცეცხლის ფერია, რომელიც ათბობს და ანათებს, სისხლის ფერი და ბაჯადლო ოქროს ფერიც წითელს უკავშირდება. მის გამოსახატავად ქართული პოეტური მემკვიდრეობა, კერძოდ კი პოემა „ვეფხისტყაოსანი“, იცნობს წითელს, როგორც ოქროს აღმნიშვნელს: „ასი ათასი წითელი შენ ქრთამად შეიწირეო (735)“ – მიმართავს ავთანდილი ვეზირს, იმის სანაცვლოდ, რომ მეფესთან უშუამდგომლოს. „ასი ათასი წითელი“ ბაჯადლო ოქროს აღმნიშვნელია. ოქრო, ძვირფასი ქვები ძველ ქართულ ყოფაში გამოხატავდა ფულს და ასევე ბედნიერებისა და სიკეთის მომტანად ითვლებოდნენ. ახალი მთვარის დანახვისას აუცილებელი იყო ბედნიერების სურვილის ჩაფიქრება და ხელით შეხება, ან თვალის შევლება ოქროსა და ძვირფასი ქვებისთვის, რომ ჩანაფიქრი ასრულებულიყო. მსგავსი წეს-ჩვეულება დასტურდება არა მარტო ქართული ფოლკლორული მასალების მიხედვით, არამედ არაერთი უცხოური მასალითაც: „საკმარისი იყო ახალი მთვარის დანახვაზე ჯიბეში მონეტების თუნდაც გაფლარუნება, ან ამ მონეტის ჩვენება ახალი მთვარისთვის“ (ულო 2006 : 136). წითელი ფერი მრავალგვარია: მეწამული, ვარდისფერი, ყლადი. წითლის თვისებად მიიჩნეოდა სიკვდილის გამოხატულება, ამომავალი

და ჩამავალი მზის სიწითლე სიკვდილის ნიშნად ითვლებოდა. გარდაცვლილის სხეული მზის ჩასვლამდე უნდა მიბარებოდა მიწას, რათა სულს აღდგომაში ხელი არ შეშლოდა, ჩამავალი მზის წითელი ფერი ითვლებოდა სიკვდილის წინასწარმეტყველებად: „*პერკულესის კატასტროფისას ვნახეთ სისხლისფერი მზის ჩასვლა, რომელიც დაასრულებდა პერკულესის საქმეებს*“ (დოანე 1882 : 485). ქართული ბაღადა „თავფარავნელი ჭაბუკი“ ამ ჭაბუკის ტრაგიკულ სიკვდილს ასე გადმოგვცემს:

„წყალსა დაეხრჩო ჭაბუკი, ჭოროხზე ეგდო, ქანობდა,
წითელი მოვის პერანგი ზევიდან დაჰფარფარობდა“ (ვოგოვ, შეჩერდი ერთ წამს 1966 : 6).

ასევე:

„შირაქის ველზე მივდივარ, უკან მამრუნებს ქარიო,
წინ შემყვარა პეპელა, წითლად უჩანდა მხარიო“ (ქართული ხალხური საუნჯე 1991 : 96).

„წითელი მოვის პერანგი“. „წითლად მხარშელებილი პეპელა“ წინასწარმეტყველებაა, ტრაგედიის, სიკვდილის მაცნე. ვაჟა-ფშაველა პოემა „ბახტრიონში“ აღწერს კვირიას წინასწარმეტყველურ სიზმარს, რომლის მიხედვითაც, გაბრწყინებულმა მზემ ამცნო მას გამარჯვება, მაგრამ რომ შებრუნდა,

„მზეც ამობრწყინდა... მეჩვენა, მნახა, გაბრუნდა წამზედა,
წითლად გაწირა ზოლოდა ობოლი სხივი მთაზედა“— მას ბრძოლის ველზე სიკვდილი უწინასწარმეტყველა. თუ წითელი მზე სიკვდილის ნიშანია, მისგან თავის დაცვის რიტუალს იცნობს ქართული ეთნოგრაფიული მასალები: გაზაფხულზე მზის მხურვალე სხივებისგან თავის დასაცავად მაჯაზე შეიბამდნენ წითელ ძაფებს და ამით კანს დამწვრობისაგან იცავდნენ.

სისხლის განსაკუთრებული ბუნება წითელ ფერთანაა დაკავშირებული. სააღდგომო კვერცხის წითელი ფერი და დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული სააღდგომო კვერცხების საფლავებზე გადაგორების ტრადიცია უძველესი დროიდან იღებს საფუძველს. გარდაცვლილის ახლობლებს, განსაკუთრებით ქალებს ევალებოდათ სისხლის გამოშვება სხეულიდან გარდაცვლილის სულის ჩასანაცვლებლად. მკლავისა და ღოფების დაკაწვრა არ იყო მხოლოდ და მხოლოდ გარდაცვლილის გამო სიმწრისა და სევდის გა-

მოხატვა, ეს იყო აუცილებელი აქტი, რომელიც სულს განახლებაში ჩაენაცვლებოდა. ქრისტეს აღდგომის შემდეგ მსოფლიო ქრისტიანობა იცნობს სააღდგომო კერცხების საფლავებზე წაღების ხალხურ წესს: „უამრავი ქვეწინათვის ჩვეულებაა აღდგომის დღეს საფლავებზე კერცხების დადება, განსაკუთრებით სააღდგომო წითელი კერცხების, როგორც სისხლის ფერის გამოხატულების, როგორც სიცოცხლის ნიშანი: კერცხი – ახალი დაბადებული სიცოცხლე, განახლება, გარდაცვლილის აღდგომა“ (ფრეიდეზბერგი 1998 : 185). დამძობილების, დამოყვრების ძალიან გავრცელებულ წესშიც ახალგაზრდები იჭრიან თითს და სისხლს უსვამენ ერთმანეთს, რის შემდეგაც ისინი ითვლებიან ძმებად, ერთი დღის შვილებად. დასტურდება ქართული ხალხური წარმოდგენების მიხედვით არაერთი საინტერესო მაგალითი: თუ ფეხმძიმე ქალი შეეხება საქონლის ელენთას და სისხლიან თითს მოისვამს სხეულის ნაწილზე, ახალშობილს აუცილებლად დაჰყვება ეს წითელი ლაქა იმავე ადგილას, სადაც დედამ ის წაისვა. ძნელად სათქმელია, რამ გამოიწვია ამ ხალხური წარმოდგენის გავრცელება. ამას ნამდვილად არ ექნებოდა დადებითი საფუძველი. ფეხმძიმე ქალს იცავენ საქონლის სისხლისგან, რომ ახალშობილი დაიცვან არასასიამოვნო ლაქისაგან სხეულის ამა თუ იმ ნაწილზე.

საინტერესოა ძირითად ფერთა და საერთოდ, ფერთა ქრისტიანული გააზრება. ფერთა ერთმანეთისგან მომდინარეობის იდეა არ ეწინააღმდეგება მათ შორის პირველი, საწყისი ფერის დასახელებას. თუ ნათელი პირველია და ნათელია თვითონ უფალი, ბიბლიური სწავლების მიხედვით, ვიდრე უფალი ნათელსა და ნათლის დამბად ცის სხეულებს შექმნიდა, ქვეყანაზე იფრქვეოდა ბნელი, მაგრამ ეს არ იყო ბნელი ბოროტის, ეს იყო ქაოსის ბნელი, რომლისგანაც იშვა კოსმოსი „და მიწა იყო უსახურ-უდაბური, და ბნელი უფსკრულის პირზე და სული ღვთისა იძვროდა წყლის პირზე“ (დაბადება 1.2). ქართული ზღაპრის ხთონური არსება დევიც ინდური ღვთაება „დაევას“ სახელიდან მომდინარეობს და ბრწყინვალეს ნიშნავს. ქვესკნელის ბინადარი დევიც შესაძლოა იყოს თეთრი ფერის: „ის შენი ქალიშვილი არის შავ ღვთთან და თეთრი დევი ცდილობს ის მოიტაცოს ქვესკნელიდან“ (ყოფშიძე 1994 : 267).

ქართული მასალების მიხედვით, ყვითელი ფერი სნეულებისა და ავადმყოფობის გამოშხატველი ფერია. შოთა რუსთველი პოემა „ვეფხისტყაოსნის“ პეროსნათა სულიერი მდგომარეობის გამოსახატავად ხშირად ხმარობს „ზაფრანის“ ფერს ყვითელს, როგორც ტარიელის მძიმე სულიერი მდგომარეობის აღმნიშვნელს. როდესაც ფრიდონს გადაეყარა ტარიელი, ფრიდონი მის სახეს ასე აღწერს: „რამან შეტქნა მოყვითანედ, ვარდ-გიშერი რომე რგავსო?“ (594,3).

ფერთა სიმბოლური სახეების განხილვის შემდეგ აუცილებელია ცისარტყელას ფერთა აღმნიშვნელი ქართული წარმოდგენების განხილვა. როგორც მსოფლიო ხალხები მიიჩნევენ ცისარტყელა შეიღ ფერს მოიცავს. ის ცაზე ჩნდება, როცა წვიმა მოდის და ამავე დროს მზეც ანათებს. ბიბლიური სწავლების მიხედვით, ცისარტყელა ნოესა და ღმერთს შორის შეთანხმების ნიშანია: „ჩემი ცისარტყელა ჩავდევი ღრუბლებში ჩემსა და მიწას შორის აღთქმის ნიშნად“ (დაბადება 9.13). ქართული ფოლკლორი, მწერლობა ცისარტყელას ბიბლიური სწავლების საფუძველზე გავერცელებული წარმოდგენების მიხედვით იცნობს. ცისარტყელა მშვიდობის სიმბოლოა და ნიშანი იმისა, რომ ღმერთი არასდროს მიატოვებს სამყაროსა და ადამიანებს. მკვლევარი ვირვე სარაპიკი მსოფლიოს რამდენიმე ენის საფუძველზე განიხილავს ცისარტყელას სახელწოდებებს: „ესტონურ სიტყვას ცისარტყელა = *vikerkaar* აქვს სხვადასხვა წარმომავლობა, კერძოდ, მრავალფერი, ქუხილი, რაც უნდა უკავშირდებოდეს ლივონურში, ესტონურის მონათესავე ენაში არსებულ ქუხილის ბაფთას. სხვა ბალტიურ-ფინურ ენებში ცისარტყელა ჩვეულებრივ დაკავშირებულია „rainbow“ წვიმასთან, ფინო, ინგრულ და კარელიურ *sateenkaari*, იზორიანული *vihmakarDo*, შვედური *regnbåge*, ძველი ნორვეგიული *regnbogi*, დანიური *regnbue*, უმეტესად გავერცელებული ფორმით დაკავშირებულია ცასთან, გერმანული დიალექტური *Himmelring*, ფრანგული *arc-en-ciel*, ლათინურში რამდენიმე გამოხატვაა ცისარტყელასთვის: *arcus pluvius* = ცის ბაფთა, *arcus caelestis* = ცის ან ღმერთის ბაფთა, *arcus coloratus* = ფერადი ბაფთა, ბერძნული **ἶρις** ბერძნულ მითოლოგიაში ირიის, თამუზისა და ელექტრას ქალიშვილია, პერმესის, ზეციური შიკრიკის და, ჰესიოდესთან ის იყო მიჩნეული, როგორც ცისარტყელას ღვთაება და ასევე მისი პერსონიფიკაცია,

გამოსახულება. ამავე დროს ცისარტყელა შეიძლება იყოს ირისის სარტყელი, ბილიკი დედამიწასა და ცას შორის. სიტყვა ირისის წარმომადგენლობა მოდის სიტყვებიდან „რაზმის ბილიკი“ (სარაპიკი 1998 : 7-19). ქართულში ცისარტყელას სახელი უმეტესად უახლოვდება ბერძნულს, ცის სარტყელი, ირისის სარტყელი. რაც შეეხება მისი სახელის დაკავშირებას ქუხილთან: „თანამედროვე ესტონური სიტყვა *vikerkaar* წარმოშობილი სიტყვიდან *pikkerkaar* ქუხილის, ელვის თაღი, კამარა, ელვის ღვთაების სარტყელი (კულმარი 2005 : 26) ქართულისთვის ბუნებრივად არ ითვლება. ქართულში ელვისა და ქუხილის სიმბოლოებად ითვლებოდა ნამეხარი ქვები, რომლებიც ავგაროების სახით გამოიყენებოდა ხალხურ ტრადიციებში: „ელვის ქვები, ქვის ნაჯახები და ჩაქურები ითვლებოდნენ ელვა-ქუხილის სიმბოლოდ არა მხოლოდ პრე-ისტორიულ ინდოევროპულ რელიგიებში, არამედ პროტოევროპულ რელიგიებშიც“ (კულმარი 2005 : 28) ქართული ხალხური მასალები იცნობს გახვრეტილ ქვებს, ე.წ ნამეხარ ქვებს, რომლებსაც დებდნენ ან კიდებდნენ სახლის კარებთან ავი თვალისაგან დასაცავად. ისინი მიჩნეული იყვნენ ზეციურ ქვებად. დავუბრუნდეთ ისევ ქართულ მასალებს ცისარტყელას სახელთან დაკავშირებით. როგორც ჩანს, ცისარტყელას მნიშვნელობასთან დაკავშირებით, უმეტესად ქართული სახელდებაც მისდევს ბერძნულ წარმოდგენებს, რომლებიც ძირითადად გაპირობებულია ბიბლიური წარმოდგენებით. ცისარტყელას ფერთა რაოდენობაც შეიძია, როგორც ყველა სხვა ხალხებისთვის. თუმცა არსებობდა ცისარტყელას სამფეროვანი თეორია. ოთხფეროვანი თეორია ძირითადად დაკავშირებულია ოთხ ელემენტთან (წყალი, მიწა, ჰაერი, ცეცხლი), მაგრამ ძირითადად შვიდფეროვანი ცისარტყელას არსებობის იდეა მოდის შვიდი რიცხვის მნიშვნელობიდან, რომელიც მიიჩნეოდა სრულყოფილებისა და ნაყოფიერების სიმბოლოდ: „მზე და მთვარესთან ერთად ყოველთვის ასოცირებული იყო შემდეგი ხუთი პლანეტა, ჩამოყალიბებული, როგორც წმინდა შვიდი, რომელიც მუდმივად ჩნდება რელიგიურ ემბლემებზე“ (ინმანი 1884 : 113). შვიდი ვარსკვლავი, რომელთაც ელაპარაკებოდა ფრიდონთან მიმავალი ავთანდილი, სწორედ წმინდა შვიდის საკრალური ბუნებიდან მომდინარედ მიიჩნევა. შოთა

რუსთველის პოემაში შვიდი სრულყოფილებისა და სისრულის გამოშხატველი სიმბოლური ციფრია, ინდოეთის შვიდი სამეფო, მართალია, მიიჩნევა როგორც ქართული შვიდი სამთავროს ანალოგი XII საუკუნეში, მაგრამ ის ასევე გამოხატავს სრულყოფილებას.

„ინდოეთს შვიდთა მეფეთა ყოვლი კაცი ხართ მცნობელი“ (308.1).

რაც შეეხება იმას, თუ როგორ გამოიხატება ასტრალურ მნათობთა სიმბოლური სახეები ქართულ ფოლკლორში, დამოკიდებულია მნათობთა ბუნებაზე. თუ მზე დღისა და ნათლის, სიბოლსა და სიცოცხლის ნიშანია და ხალხს უყვარს, სრულიად საპირისპიროდ ეპყრობა მთვარეს, როგორც ღამის ბინადარსა და ღამის მკვიდრს. მას ხალხი ერიდება, ეკრძალება და მეტი მაგიზმითა და ბუნდოვანებით ამკობს, თუმცა ზშირია, როცა მთვარე ღამის მზედ იწოდება და მისი მეგრული სახელწოდებაც „თუთარჩელა“ სწორედ თუთა=მთვარე, ჩე=თეთრი და აქედან „თუთარჩელა“ – თეთრი ღამე მთვარის სახელია, რაც ძირითადად მის მზიურ ბუნებას, მზით გაპირობებულ ნათელ ბუნებას გულისხმობს. ფოლკლორი არ არის დაცლილი მხატვრული აზროვნებისგან. პოეტური ნიმუშები იცნობს ისეთ მხატვრულ სახეს როგორიცაა: „*ღო თანდუდ თუთაშფერო თი სასწაულ თუთაშდლას=და თენდებოდა მთვარისფრად, იმ სასწაულ ორშაბათს*“ (გუდავა 1975 : 23). ორშაბათის მეგრული სახელწოდება თუთაშხა მთვარის სახელწოდებიდან მომდინარეობს და მთვარის დღეს გულისხმობს.

მზისა და მთვარისადმი მიძღვნილ უძველეს ლექსად მიჩნეული:

მზე დედაა ჩემი, მთვარე მამა ჩემი,

ბრწყინვალე ვარსკვლავები და და ძმა ჩემი“ (ყიფიანი 1925 : 392). ძალიან ჰგავს ეკლესიის ფრესკებზე გამოხატულ ბიბლიური იაკობისა და მისი თორმეტი ვაჟის ამბავს ძველი აღთქმიდან. ვებერის მიერ აღწერილ ზოგ ფრესკაზე ეკლესიებში გამოხატულია მზის, მთვარისა და თორმეტი ვარსკვლავის ფიგურები ძველი აღთქმიდან, რათა განასახიერონ იაკობი და მისი ოჯახი (ვებერი 1927 : 31). რაც შეეხება მზისა და მთვარის სქესის შესახებ

საკითხს, ჩვენს არაერთ ნაშრომში აღგვინიშნავს, რომ მზისა და მთვარის მდებრობით თუ მამრობით სქესად გარჩევა არ ნიშნავს იმას, რომ ისინი ერთმანეთს ეწინააღმდეგებიან, მზე და მთვარე, უმეტესად მზე — მდებრობითი და მთვარე მამრობითი კორელატი მოიხსენებიან, მაგრამ ხშირად ისინი ერთმანეთს ჩაენაცვლებიან. მსოფლიო წარმოდგენების მიხედვით, „ცნობილია, რომ უძველესი ხალხები მზეს წარმოიდგენდნენ მდებრობითი და ამავე დროს მამრობითი სქესის სახით“ (დოანე 1882 : 486). რაც შეეხება მზის სიმბოლოებს, ეს საკითხი უძველესი დროიდან მოყოლებული იყო უმნიშვნელოვანესი იმდენად, რამდენადაც, მზე იყო წყარო სითბოს, სიცოცხლისა და ნათლის. ყოველი ოჯახი სახლში კერიის ცეცხლს ინახავდა მზის ანალოგად, როგორც სიმბოლოს სიცოცხლის, სითბოსა და სინათლის. რამდენადაც კერიის ცეცხლი ქართველი კაცისთვის საკრალურ მნიშვნელობას იძენდა, მისი ჩაქრობა უბედურების ნიშნად ითვლებოდა. ამიტომაც მას ღამით შეულოცავდნენ, რომ არ ჩამქრალიყო და გამთენიისას ღველფი მხურვალე დახვედროდა სახლის პატრონს. გავიხსენოთ კონსტანტინე გამსახურდიას „დიონისეს ღმილში“ სავარსამიძის მამის წყევლა: „თუ ჩემი კერიის ცეცხლი ჩააქრო...“

მზე სითბოა, სიცოცხლე და ნათელი, მაგრამ ამავე დროს ის საშიშია და ადამიანმა მისგან თავი უნდა დაიცვას. ამიტომაც გაზაფხულზე მაჯაზე წითელი ძაფის შებმა მზის სხივებისგან თავის დაცვის საშუალებად იყო მიჩნეული.

მზე ყოველი ახალი წლის დასაწყისი იყო. მსოფლიოს უძველესი ხალხები ახალ წელს გაზაფხულსა და ზაფხულს უკავშირებდნენ, რამეთუ ზამთრის „დიდი სიკვდილის“ შემდეგ ეს იყო სიცოცხლის დასაწყისი. სხვადასხვა ხალხებს სხვადასხვა წარმოდგენები ჰქონდათ აღნიშნულთან დაკავშირებით. საქართველოში ახალ წელს სპეციალური ხით, ჩიჩილაკით, ხვდებოდნენ, რომელიც თხილის ხისაგან გაკეთებული თავისი ხვეული კულულებით განასახიერებდა მზეს, ჩიჩილაკის თავზე იყო დამაგრებული ჯვრის ფორმის ხის ფირფიტები, რომლის ტოტები თანაბარი ზომისანი იყვნენ და წარმოადგენდა სვასტიკას, მზის მოძრაობის გამომხატველ ჯვარს. ჩიჩილაკი უნდა ყოფილიყო მორთული ხილითა და სხვადასხვა ხის ფოთლებით, მათ შორის

აუცილებელი იყო სურო. რატომ სურო? თომას ინმანი ნათელ განმარტებას გვაძლევს იმისას, თუ რატომ გადაიქცა ესა თუ ის ხე ადამიანთა თაყვანისცემის ობიექტად, მიაჩნია, რომ ზოგი მათგანი — მათი ფორმის გამო, ზოგი ხის ტანის, ზოგი თვისების გამო, ლელვი კი განსაკუთრებით იმიტომ, რომ „*ლუჯვის ფოთლები ფორმით გამოხატავენ მამრობით ტრიადას, სუროც ამავე მიზეზის გამო იყო წმინდად მიჩნეული*“ (ინმანი 1884 : XXII). ჩიჩილაკი მზადდებოდა თხილის ხისაგან, რადგან თხილი ითვლებოდა ტოტემად, მზის ღვთაების სულის სადგომად, ამიტომაც მზის სიმბოლოს განასახიერებდა იგი. ჩიჩილაკის ატრიბუტების რამდენიმე საინტერესო განმარტება არსებობს, მათ შორისაა ჯვარი მის თავზე, რომელიც მზეს გამოხატავს. ჯვრის ეზოთერული მნიშვნელობა უძველესია და მას, როგორც საკრალურ საიდუმლოს, ჯერ კიდევ ათასი წლების წინ, ქრისტიანობამდე განასახიერებდა. ჯვრის თაყვანისცემა იყო მსოფლიოსთვის უფრო ჩვეულებრივი, ვიდრე სხვა რომელიმე ემბლემისა: „*ჯვარი, როგორც საყოველთაო თაყვანისცემის საგანი, თავისი მრავალგვარი ფორმით, წარმართ ერებს შორის, მიჩნეული იყო, როგორც სიმბოლო ან ემბლემა მზისა, სიმბოლო მარადიული ცხოვრებისა, ძალაუფლების მქონე. ეგვიპტელებისთვის ჯვარი იყო სიმბოლო უკვდავების, ემბლემა მზისა და უფალიც ჯვარტმულიქნა ხეზე, რაც აღნიშნავდა მის ყოვლისმომცველ ძალას*“ (დოანე 1882 : 351, 484). ჩიჩილაკის თავზე გამოსახული ჯვარი განასახიერებდა მზის ოთხივე მხარეს მოძრაობას: ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და სამხრეთით. ჩიჩილაკთან ერთად დასავლეთ საქართველოში გაერცელებულია, საშობაო ღორის დაკვლის ტრადიციები. შობის დღეს ღორის ხორცის ქონა მრავალი ქვეყნის ტრადიციაა. საინტერესოა ჩიჩილაკისა და ღორის დაკვლის ტრადიციებს შორის არსებული ნიშანდობლივი პარალელი ქართულში. იმდენად, რამდენადაც მზის ტოტემის ხე იყო თხილი, ღორი, რომელიც ეტანებოდა ამ ხეს, თხილს, მიჩნეული იყო მზის ღვთაების ცხოველად. ყოველ ზაფხულს, მზის თაყვანისცემის ნიშნად, საჭირო იყო ღორის დაკვლა და შეწირვა მზისთვის, თუმცა ღორის ხორცი არ იჭმებოდა. ღორის ხორცს ტაბუ მოხსნა ქრისტიანობამ. ლეგენდის თანახმად, ახალი წლის ზეიმს ხშირად

საქართველოში წმინდა ბასილის დღესაც ეძახიან, რომელმაც მოხსნა ღორის ზორცს ტაბუ. წმინდა ბასილის დღეს ეკლესია ზეიმობს პირველ იანვარს. რაკი ახალი წელი მოგვიანებით დაუკავშირდა ქრისტეს შობას, მზის დღესასწაულისადმი მიძღვნილი ღორის დაკვლის ქართული ტრადიციაც გადმოჰყვა მას და დღემდე რჩება ხალხურ რწმენა-წარმოდგენებში.

ფოლკლორი არა მარტო უძველესი რწმენა-წარმოდგენებია, არა მხოლოდ წარსულის გადმონაშთია, ის მხატვრული სიტყვის ოსტატობაცაა, ქართულ ფოლკორში საინტერესოა ლექსი, რომელიც მხატვრული და თავისი მისტიური თვალსაზრისითაც იპყრობს მსმენელს:

*ქოძიძრანო შქა სერს, ბჟა ცას მიკოხედუნი,
ახალი კოჩი თიშ ჯინათ, გურც იოხენდუნი?..
ჩიტებც ქუდუხუნდეს, რაგადანდეს ამბებს,
დიდა ჩიტი სქუალეფშენი ღორონც ურზანდ სანთელს,
თეჯგურა სასწაულეფი ქიანას რე ბრელი,
კოჩშე მეტი ოკო რდენი თინა ქოძიძრენი*

*გინახავთ შუაღამე, მზე რომ ცაზე ანათებდა (იჯდა),
(ახალი კაცი) ახალგაზრდა მისი ყურებით გულს რომ
იოხებდა?..*

*ჩიტები დამსხდარიყვენ, ყვებოდნენ ამბავს,
დედა ჩიტი შვილებისთვის ღმერთს უნთებდა სანთელს,
ამისთანა სასწაულები ქვეყანაზე არის ბევრი,
კაცზე მეტი უნდა იყო, ის რომ დაინახო. (გუდავა 1975 : 161).*

ეს ლექსი არ არის ფოლკლორისთვის მახასიათებელი სტროფების შემცველი. ქართული ლიტერატურული მემკვიდრეობა იცნობს „მზიანი ღამის“, სახეს, როგორც სიმბოლოს ღვთისას. შოთა რუსთველის პოემა „ვეფხისტყაოსანში“ (XII) ის, როგორც მისტიურ-ალეგორიული სახე ღვთისა: ავთანდილი მზისადმი იტყვის: „იტყვის, „ჰე, მზეო, ვინ ხატად გოქვეს მზიანისა ღამისად“ (829,1), „ვის ხატად ღმრთისად გიტყვიან, ფილოსოფოსნი წინანი“ (830,1), ასევე პეტრე ლარაძის (XII) დავით აღმაშენებლისადმი მიძღვნილ სტროფებში, დავით გურამიშვილის „დავითიანში“ (XVIII). ხილული და უხილავი

ნათლის შესახებ ფიზიკური დაკვირვების შედეგად ოკულისტები წერენ: „უნივერსალური ლოგოსისგან იწყება, გრძელდება „უხილავი ნათელი“ სულისა, სიმაღლე, სამართალი და ცხოვრება, რომელიც განასახიერებს და წარმოქმნის კოსმოსს, მაშინ როდესაც ხილული ნათელი, ნათელი ბუნებისა არის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მატერიალური ასპექტი, ან მოდელი მანიფესტაციის იმავე მნიშვნელობით, როგორც ხილული მზე არის ანარეკლი თავისი ღვთაებრივი პროტოტიპის, უხილავი ცენტრი ძალაუფლების, ან დიდი სულიერი მზე“ (მაგიური, თეორი და შავი 2010 : 7). რომელია სამყაროს პირველი მანათობელი? ბიბლიის მიხედვით, ღმერთმა შექმნა ორი დიდი მანათობელი – დიდი მნათობი დღის მეუფებად და ნაკლებად მანათობელი მეუფებად ღამისა. მან ასევე შექმნა ვარსკვლავები. ღმერთმა განათავსა ისინი სივრცეზე, რომ მიეცათ მათ ნათელი ღედამიწისთვის, რომ ემართათ დღე და ღამე, რომ გაემიჯნათ ნათელი ბნელისაგან, და ნახა ღმერთმა რომ ეს იყო კარგი, და იყო ღამე, და იყო დილა მეოთხე დღე. ძალიან ბევრი წარმართული რიტუალია მზის კულტისადმი მიძღვნილი, რომლებიც ძირითადად ნათლის ბნელზე გამარჯვებას ზეიმობდნენ. ინკანთა მითების მიხედვით: „მთვარე (კილა) იყო პირველი მანათობელი, ვიდრე მზე. მზე გახდა ეჭვიანი და ესროლა ფერფლი მთვარის სახეს, ასე მისი ნათელი დაბნელდა, როგორც ეს არის დღეს გამოსახული მთვარეზე“ (მაკ კენზი 2001 : 129). საქართველოში გავრცელებული მითის თანახმად, მთვარე სახეს მალავს იმ მიზეზით, რომ როგორც ლეგენდა ყვება, მზე და მთვარე ეთამაშებოდნენ ქვრივ ქალს, რომელიც წველიდა ძროხას, ქალი გაბრაზდა და მათ ესროლა ძროხის ახალი ფუნე, მზემ მოასწრო და რძით ჩამოიბანა პირი და ცაში ავარდა, ზოლო მთვარემ ვერ მოასწრო და დაიმაღლა (კიკნაძე 1984 : 119). ამიტომაც ის იმალება დღისით და მხოლოდ ღამე გამოჩნდება. საინტერესოა მთვარის სახელწოდება მეგრულში. თვესა და მთვარეს ერთნაირი სახელით: თუთა=თვე//მთვარე მოიხსენიებენ. ეს არ არის მხოლოდ საერთო ქართული მოვლენა, ესტონურად: „საერთო სახელწოდება გამოყენებული მთვარისადმი არის *Menulis* და *menou*, სიტყვა *menou* ერთდროულად ნიშნავს, როგორც ასტრალურ სხეულს, მთვარეს, ამავე დროს ერთი თვის

პერიოდს. ეს სახელწოდება მოდის ინდო-ევროპული ძირიდან 'men(n)s-', 'moon~ and 'month~. ამდენად, შორეულ წარსულში მთვარე გამოიყენებოდა, როგორც ბუნებრივი კოსმური ინსტრუმენტი, რომლითაც იზომებოდა დრო“ (იონას კაისკუნასი 2006 : 157). ამ მსოფლიო საერთო წარმოდგენის ანალოგია ქართული, მეგრული მთვარისა და თვის საერთო სახელწოდება თუთა. მზესა და მთვარეს დღისა და ღამის თვალები ერქვათ, რადგან მზე მიიჩნეოდა ხილვისა და ნათლის დანახვის საშუალებად, მისი სახელის ანალოგიით ქართულში სიტყვა მზე-რა, მზის სახელს ატარებდა. მზისა და მთვარის სახელების, მათი სქესისა და თვისებების შესახებ საგანგებოდ ვმსჯელობთ ჩვენს მონოგრაფიაში „ახალი აღთქმის სახისმეტყველებითი აზროვნების ასახვა ქართულ ხალხურ სიტყვიერებაში (მეგრული მასალების მიხედვით)“.

გველი: მზის სხვადასხვა ემბლემების გარშემო კვლევა გავაგრძელებთ ცალკეული სიმბოლოების წარმოჩენით. მათ შორისაა ყველაზე აქტუალური გველის სიმბოლიკა. მსოფლიო ხალხებისთვის ერთ-ერთი ყველაზე სიმბოლიზებული სახე გველია. მსოფლიო ხალხების ფოლკლორზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ის ყველაზე მრავალფეროვანი სახე-სიმბოლოა თავისი მრავალფეროვანი გააზრებით: „ესტონელი ხალხისთვის გველი არის ორი სახით განმარტებული: უმეტესად იგი გამოიყენება, როგორც გამაფრთხილებელი მაგიური არსება, რათა დაეხმაროს მესაქონლე ტომებს და ხალხს თავი უკეთ გაიტანონ, ასევე დაეხმაროს მათ სხვადასხვა დაავადების განკურნებაში. ზოგიერთ ხალხს კი გააჩნიათ ინსტრუქციები, როგორ აირიდონ თავიდან გაზაფხულის პირზე გველისგან დაეხმარონ. დიდძალი მასალაა, იმის შესახებ, თუ როგორ შეიძლება გველი გვიცავდეს. მასზეა დაბოკიდებული: წარმატება მეწარმეობაში, ავირიდოთ უფროსისგან წყრომა, ბედნიერება სასამართლოში, არ დაიღალო მუშაობაში, ბევრი ფული, წარმატება ბანქოში, ფლობდე ფრინველების ენას (ასევე ფლობდე სხვადასხვა სასწაულებრივ ძალას), თავი დაიცვა ბოროტი ჯადოქრისგან, გველის ნაკენისგან განკურნება, კბილის ტკივილი, დამწვრობა, სიმსივნეები, ალკოჰოლიზმი, ჭკალი, დამბლა, მეტეორიზმი, რევმატიზმი, რაქიტი, სიღარიბე. ის ასევე

შესაძლოა იყოს გამოყენებული, როგორც ტონუსური საშუალება, ან მაღის აღმძვრელი, ჯოხი, რომლითაც იქნა მოკლული გველი, დევისგან დამცველად მიაჩნიათ ან, თუ მას განათავსებთ ლავვარდნის ქვეშ, ცეცხლისგან დაცვათ იგი, და თუ დაარჭობთ მარცვლებზე, ის დაიცავს მარცვლებს, ჩრჩილისგან და ა.შ. მაგიური ძალა, რაც მიეწერება გველს, არის მისი მოკვლა გიორგობაძე. თუნდაც უფრო გვიან“ (მოდ პიემა 1996 : 9-25). აღნიშნულთან დაკავშირებით საინტერესო ჩვეულება არსებობს საქართველოში, გველი, როგორც ფუძის ანგელოზი, კერიის ცეცხლთან ახლოს, რძეში ინახებოდა და ოჯახის ბედნიერებას უზრუნველყოფდა. აკრძალული იყო მისი მოკვლა ეზოში, რადგან მისი მოკვლა ოჯახის ბედნიერების აღკვეთას მოასწავებდა. ის, როგორც ხტონური არსება, შთახდებოდა ქვესკნელს და ნაწილიან გმირებს ამოულოკავდა ნაწილს და მათი ბედნიერების მფლობელი ხდებოდა. ამდენად, მისი მოკვლა სახლის ეზოში უბედობის მომასწავებელი იყო. ნაწილიანებად იწოდებოდნენ გმირები, რომლებიც წელს ზევით, სხეულზე მზისა და მთვარის ნიშნებს ატარებდნენ. ასეთი იყო ამირანი, რომელიც დალის მიერ იყო ნადრეად ნაშობი ღვთაება და ის დრო, რაც დააკლდა დედის საშოში, მან საქონლის ფაშეში გაატარა. საკრალური შობის გარდა, ის ბეჭებზე მზისა და მთვარის ნიშნებს ატარებდა. ამირანი ბერძნული პრომეთეს პროტოტიპი იყო და „პრომეთეს მიჯაჭვის ეპიზოდი ალევორიულია, პრომეთე მზეს გამოხატავდა, რომელიც გულისხმობდა წინასწარჭვრეტასა და წინდახედულებას. მისი გვარცმა დედამიწის კიდეზე ორიგინალურად იკითხება მხოლოდ, როგორც მზის ძალაუფლების შეზღუდვა ზამთრის თვეებში“ (ლოანე 1882 : 484). რაკი ამირანი და პრომეთე მზის ნიშანს ატარებენ, ნაწილის მფლობელები არიან და გველი, რომელიც შესაძლებელია, გახდეს ამ ნაწილის მფლობელი, ამოულოკავს რა გარდაცვლილ გმირებს მას, თავად გადაიქცევა მზის ნაწილად. გველი მზის განსახიერებაცაა. უძველესი ხალხების წარმოდგენების კვლევათა შესწავლამ გვაჩვენა, რომ გველი იყო მზის ემბლემა, ემბლემა ბოროტი სულებისა, ასევე სიმბოლო კეთილი ღვთაებების, მაგრამ თუ კარგად დავაკვირდებით მითებსა და ემბლემებს და მათ შინაგან ბუნებას ჩავწვდებით, დავინახავთ,

რომ გველის ემბლემათა გააზრება იმის მიხედვით იცვლება, თუ რა ფორმაშია იგი წარმოდგენილი. მისი პოზიციის მიხედვით იცვლება ემბლემათა მნიშვნელობაც: „გველი მაშინაა ბოროტის სიმბოლო, როცა ის წარმოდგენილია თავისი სასიკვდილო ნესტრით (კბილით); მარადიულობის სიმბოლოა, როცა წარმოდგენილია ტყავაძრობილი, ხოლო ემბლემა მზისა, როცა წარმოდგენილია კუდით პირში, წრეში დახვეული“ (დოანე 1882 : 489).

ბიბლიის მიხედვით, გველი ქრისტეს სიმბოლოს წარმოადგენდა, ანუ სხვაგვარად, უძველესი ქრისტიანების წარმოდგენებით, იგი ქრისტეს სიმბოლოს წარმოადგენდა. უფალმა უბრძანა მოსეს, აღეშრათა რვალის გველი, რომელსაც ექნებოდა ისეთი ძალა, უბრალო შეხედვაც საკმარისი იქნებოდა გველის ნაკბენისაგან განსაკურნებლად. მოსემ გააკეთა რვალის გველი უდაბნოში და ქრისტიანი წინასწარმეტყველები ამაში ხედავდნენ ქრისტეს სახეს. სინამდვილეში, სახარების მიხედვით დადასტურებულია, რომ: „და ვითარცა-იგი მოსემ აღამაღლა გველი უდაბნოსა, ეგრეთ ჯერ-არს ამაღლებად ძისა კაცისად“ (იოანე 3,14), უძველესი წარმოდგენების მიხედვით, გველი მიჩნეული იყო ღვთაების სიმბოლოდ: „უძველესი დროიდან, იქიდან მოყოლებული, რაც კი გვაქვს რამე ისტორიული ჩანიშნა, გველი იყო დაკავშირებული მცველ ღვთაებასთან, ან გადამრჩენთან, გულკეთილების, სათნოების ღვთაებასთან და სიბრძნესთან“ (დოანე 1882 : 356).

ცხენის ნალი: საინტერესო სიმბოლოს, რომელიც გავრცელებულია მსოფლიო ხალხებში, წარმოადგენს ცხენის ნალი, რომელიც სახლის კარებთან, შესასვლელთან იყო დაკიდებული და ოჯახს იცავდა ავი თვალისაგან, თუ რატომ შეიძლებოდა მას მინიჭებოდა ეს ფუნქცია, ამის შესახებ საინტერესო მოსაზრებას ვეცნობით მსოფლიო ხალხების რწმენა-წარმოდგენებიდან. სიმბოლური პურები, რომლებიც ცხვებოდა სხვადასხვა ფორმის, მათ შორის ცხენის ნალის ფორმისაც, უმეტესად ახალი წლის რიტუალთან იყო დაკავშირებული. თუ რატომ შეიძლება ცხენის ნალს მიეღო დამცავის, მცველის სიმბოლური სახე, მსოფლიო წარმოდგენები ამას გვიხსნიან იმით, რომ ჯადოქრებს არ უყვართ

ცხენები, ამდენად ცხენის ნალი მათი ანალოგიით იცავენ ოჯახებს ავი ჯადოქრებისაგან. ერთ-ერთი საინტერესო მოსაზრება უკავშირდება წმინდა გიორგის სახელს: „მე-12 საუკუნიდან მოყოლებული წმინდა გიორგი გამოისახებოდა, როგორც ცხენზე ამხედრებული კეშაპთან მებრძოლი, ამ მოტივით ის მიიჩნევა, როგორც მფარველი ცხენების. ეს გააზრება აქვს შემონახული არა ერთ ერს: გერმანელებს, უნგრელებს, პოლონელებს (*Handwörterbuch III 1930/31 : 652*), რუსებს (*Propp 1963 : 29*), ლატვიელებს (*Shmits 1940 : 749-752*) და ა.შ. ამან განაპირობა ესტონელი ხალხის მიერ წმინდა გიორგის ცხენის მფარველ ღვთაებად ცნობა (*Köpp 1902 : 14*). წმინდა გიორგის დღეს, ცხენის თაყვანისცემის ჩვეულებას, ჩვენი ვიზიარებთ აღმოსავლელ და ჩრდილოელ მეზობლებთან ერთად. თუმცა ფინელები, როგორც დასავლეთ ევროპელები, ცხენის მფარველ წმინდანად წმინდა სტეფანეს აღიარებენ, მაგრამ არც იმას უარყოფენ, რომ წმინდა გიორგის დღე არის „ცხენის დღესასწაული“. ლატვიელები და ესტონეთის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილის მოსახლენი, იცავენ ცხენის ჭენების აკრძალვის საერთო ჩვევას და ხნავენ მხოლოდ ცალი ცხენით იმის შიშით, რომ მათ შესაძლოა დაკარგონ ბედნიერება ცხენთან ერთად და შესაძლოა გულნატკენი დარჩნენ სხვა უბედურებით“ (*მოლ ჰიემაე 1996 : 9-25*). სად შეიძლება ვეძებოთ ქართული ცხენის ნალის სიმბოლოს ძირები? წმინდა გიორგი საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე განთქმული წმინდანია, ქართული წარმოდგენების მიხედვით, საქართველოში წმინდა გიორგის სახელობის 365 ეკლესიაა, წლის დღეთა რაოდენობის შესაბამისად. ლეგენდის მიხედვით, წმინდა გიორგის წამების შემდეგ მისი სხეული დაჭრეს 365 ნაწილად. სასწაულით, თითოეული მათგანი ზეცად ამაღლდა და იქიდან საქართველოს ტერიტორიაზე სადაც ჩამოვარდა, იქ აშენდა მისი სახელობის ეკლესია. შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ წმინდა გიორგის პოპულარობა ქართველთა შორის არის ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, თუ რატომ ითვლება ცხენის ნალი ოჯახის ავი თვალისაგან დამცავ ავეაროზად, მაგრამ არის სხვა მოსაზრებაც. ნალს აქვს რკალის ფორმა და შესაძლებელია ის, როგორც მზის სიმბოლო, მისი ფორმის გამო გადაქცეულიყო მაგიურად. მსგავსი ფორმის

გამოა რქები საქართველოში მაგიურად მიჩნეული. ცხენის ნალის მაგიური თვისება, დაიცვას სახლი, შესაძლებელია, უფრო ძველია, ვიდრე ქრისტიანობის შემოღება. რკალის ფორმა ნალისა, მას უფრო აახლოვებს მთვარესთან, ვიდრე მზესთან. მთვარე ამინდის მართვის რიტუალებში მონაწილეობს. როცა მთვარეს მარჯვენა მხრიდან დაკიდებულს ხედავთ ცაზე, ეს გულისხმობს, რომ კარგი ამინდი იქნება, თუ მთვარე არის თასის პოზიციაში, ეს გულისხმობს, რომ ის სავსეა წყლით და წვიმიანი თვეა მოსალოდნელი. მიმაჩნია, რომ მსგავსი წარმოდგენები შესაძლებელია მოდიოდეს ბიბლიური ეპიზოდებიდან, კერძოდ, როდესაც თომას ინმანმა წარმოადგინა სიმბოლოების ილუსტრირებული გამოცემა, ნოე და მისი ნავის, კიდობნის 123-ე ილუსტრაციაზე (ინმანი 1884 : 85) გამოსახულია კომპოზიცია ბიბლიიდან და გამოზატავს რკალივით მთვარეს, რომელიც ასეა განმარტებული: „*ნამგალა მთვარე გახდა სიმბოლო ნაყოფიერების და შეიმკო ბერძნული არტემისისა და რომაელთა ღიანეს წარბის სახით. ის ნალი შორეული დროიდან თილისმასავით გამოიყენებოდა და ამკვრებდნენ ტბის ნაპირის ბინადრები კარის შესასვლელთან შეიკარიაში*“ (ინმანი 1884 : 113). მიგვაჩნია, რომ ქართული ცხენის ნალის ავგაროზად დაკიდების საფუძველი არის ამინდის წინასწარმეტყველების ბიბლიური ეპიზოდიდან მომდინარე ტრადიცია.

სხვადასხვა: ახლა იმ უიშვიათეს სიმბოლოებზე ქართულში, რომლებსაც მსოფლიო წარმოდგენების პარალელურად განვიხილავთ. „*დუალისტურსა და ქრისტიანულ კონცეფციას შორის სულის შესახებ გაურკვეველი შუა საფეხური არის რწმენა, რომლის მიხედვითაც, სული იდენტიფიცირებულია გულთან. სიკვდილის შემდეგ სული ტოვებს სხეულს, როცა გული მდის ცაში. ცხოველებს არა აქვთ სული. სისხლი, როგორც რაღაცის მატარებელი, როცა იკარგება, ადამიანი კვდება და ეს სისხლია ასევე ის, რაც იწვევს სიზმარს ადამიანებში*“ (მაღის არუკასკი : 1998). როცა ადამიანი კვდება, მისი სული მდის სხეულიდან, სული იღვრება, ასევეა სისხლზე, სულის ან სისხლის დაღვრა სიკვდილია, მეგრული სიტყვა ლურა=სიკვდილი მომდინარეობს ღვრასაგან, „*სიკვდილის შემდეგ სული უნდა ავიდეს მთაზე და*

უფალს უჩვენოს ფრჩხილი, ეს განიმარტება იმ რწმენით, რომ იმქვეყნად ღმერთი ადამიანებს მოსთხოვს მათ ფრჩხილებს და თუ შენ ისინი გადააგდე, უკან უნდა მიბრუნდე და მოძებნო ისინი. ამიტომ ყველა მოკვეთილი ფრჩხილი უნდა იქნას შენახული და თან წაღებული. მაშინ აღარ იქნება საჭირო მათი მოძებნა. შესაძლებელია, ეს იყოს დაკავშირებული ფრჩხილის, როგორც სულის სადგომის, გააზრებასთან. ფრჩხილის შენახვის მოტივი ცნობილია სხვა უძველესი მითებიდანაც“ (მადის არუკასკი 1998). რაც შეეხება ქართულ წარმოდგენებს ფრჩხილისა და თმის მაგიური ბუნების შესახებ. ავი სულები, თუ მათ თმას ან ფრჩხილს წააჭრიდნენ, თავისუფლდებოდნენ ავი ბუნებისაგან, კარგავდნენ მაგიურ ძალას. ეს ფრჩხილი აუცილებლად უნდა შეინახონ. იმ შემთხვევაში, თუ ავი სულები დაიბრუნებენ მათ, მათ კვლავ უბრუნდებათ ავი ბუნება. დასავლეთ საქართველოში მიცვალებულის სულის მსახურების რიტუალებიდან საინტერესოა, მისი სულის სახელზე თმის, წვერის მოშვებისა და შემდეგ ამ თმის საგანგებოდ მოჭრის რიტუალი. ის ვინც წვერს, ან თმას ააჭრიდა ჭირისუფალს, ითვლებოდა მიცვალებულის სულის მონაცვლედ. ახლადშობილის პირველი მოჭრილი ფრჩხილი და მოკვეცილი თმა უნდა საგანგებოდ შეინახოთ, განსაკუთრებით მორიდლოთ ღამით გადაგდებას, რომ ავმა ცუდად არ დაამიზეზოს. აღნიშნულიდან კარგად ჩანს, რომ ფრჩხილი, თმა ითვლებოდა მისი პატრონის სულის სადგომად.

თევზი, როგორც ამულეტი, ქრისტეს სიმბოლოა. ახსნა, თუ რატომ შეიძლება იყოს თევზი ქრისტეს სიმბოლო, ნაშრომში, „გნოსტიკა და მისი ნარჩენები“ წერია: „ფაქტია, რომ თალმუდის უცნაურ ჟარგონზე ქრისტე ხშირად გამოიყენება, როგორც „ცხვარი“ ან „თევზი“. საზარების მიხედვით, იონა იყო სამი ღლე და ღამე ვეშაპის ბუცელში, ასევე ძე კაცისა იქნება სამი ღლე და სამი ღამე ქვეყნის გულში“ (მათე 12:40). მნიშვნელოვანი ეპიგრაფიკული გამოსახულება ქართული ანბანის შესახებ – დავათის სტელა (367 ჩვ.წალ-ით), რომელზეც გამოსახული არიან მეფე ფარნავაზი და მირიანი. მათ ხელში უჭირავთ თავდალმა დაკიდებული თევზი, რაც იმ ინფორმაციის შემცველია, რომ ქართული ენა მომდინარეობს ღვთისგან. მეფე ფარნავაზი იყო ის მეფე,

რომელმაც ქართულ მწიგნობრობას მისცა დასაბამი, ზოლო მირიან მეფემ ქრისტეს რჯული სახელმწიფო რელიგიად დაუმკვიდრა ქართველებს (IV საუკუნე).

დასკვნა:

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ფოლკლორული მასალის ანალიზი ადასტურებს ქართული კულტურისა და ქართველი ერის უძველესი უნიკალური წარმოშობის ფაქტს. ნაშრომი კიდევ ერთი მცდელობაა, ფოლკლორულ სახე-სიმბოლოებზე დაყრდნობით, ქართული კულტურისა და ფოლკლორის უნიკალური ადგილის მიჩენისათვის მსოფლიო კულტურის ისტორიაში. ქართული ფოლკლორული მასალის კომპარატივისტული კვლევა მსოფლიო კონტექსტში, განსაკუთრებით სიმბოლოების თვალსაზრისით, სიახლეა ქართულ ფოლკლორისტიკაში.

გამოყენებული ლიტერატურა:

ბარბარა საუნდერსი, ძირითადი ფერების ტერმინთა გაახლებული ხედვისათვის, სამეფო ანთროპოლოგიური ინსტიტუტის ჟურნალი, მე-6 ტომი, 1, მარტი, 2000 წელი.

ბერლინ ბ., ქეი, ძირითადი ფერების ტერმინისათვის, მათი უნივერსალურობა და ევოლუცია, კალიფორნიის უნივერსიტეტის გამოცემა.

http://www.bibleplus.org/creation/creation_frame.htm 1927

გუდავა ტ., ქართული ფოლკლორი, მეგრული ტექსტები, ტომი I, პოეზია. თბ. 1975.

გოგოვ შენერდი ერთ წამა, ქართული ხალხური სატრფიალო პოეზია, შეადგინა აპოლონ ცანავამ, თბ. 1966.

დოანე, ბიბლიური მითები და მათი პარალელები სხვა რელიგიებთან ძველი და ახალი აღთქმის მითებისა და სასწაულის შედარებით, მათი წარმომავლობა და მნიშვნელობა, ილუსტრირებული, მეოთხე გამოცემა, ნიუ იორკი, ჯ. ვ. ბოუტონი, 1882.

ერიხ ფრომი, დავიწყებული ენა, სიზმრის გაგების წარმოდგენა, ზღაპრები და მითები, ნიუ იორკი, ტორონტო, 1951.

ვირვე სარაპიკი, წითელი: ფერი და სიტყვა, ფოლკლორი, ფოლკლორის ელექტრონული ჟურნალი, ტომი 3, ესტონეთი, 1997.

ვირვე სარაპიკი, ცისარტყელა, ფერებისა და მეცნიერების მითოლოგია, ფოლკლორი, ფოლკლორის ელექტრონული ჟურნალი, ტომი 6, ესტონეთი, 1998.

ვებერი ფ. რ. და რალფ ადამ გრამი, პირველი გამოცემა, საეკლესიო სიმბოლიზმი, <http://www.bibleplus.org/creation/creation-frame.htm> 1927

თარმო კულმარი, უზენაესი ცის ღმერთის ასპექტებიდან, ესტონეთის რელიგიის ისტორიისა და პრეისტორიული მასალებიდან, ფოლკლორი, ფოლკლორის ელექტრონული ჟურნალი, ტომი 31, ესტონეთი, 2005.

იონას ვაისკუნასი, მთვარე ლიტვურ ფოლკლორულ ტრადიციებში, ფოლკლორის ელექტრონული ჟურნალი, ნაბეჭდი კერსია, ტომი 32, ესტონეთი, 2006.

კიკნაძე ზ., ფარნავაზის სიზმარი, მაცნე, ელს, 1, 1984.

მადის არუკასკი, სიკვდილი და მიღმა სამყარო, ფოლკლორი, ფოლკლორის ელექტრონული ჟურნალი, ნაბეჭდი ვერსია, ტომი 8, ესტონეთი, 1998.

მაკ კენზი, მიქელ და პრაიმი, რიჩარდი და ჯორჯი, ლიზა და დანინგი, მსოფლიო მითოლოგია, მითოლოგიური რწმენა-წარმოდგენების ილუსტრირებული სახელმძღვანელო, ნიუ იორკი, 2001.

მაგია, თეთრი და შავი, სასრული და უსასრულო ცხოვრების მეცნიერება, 1888, ნიუ იორკი, ჯონ ვ. ლოველის კომპანია, ბეჭდება 2010, www.forgottenbooks.org

მოლლ პიემაე, წმინდა გიორგის დღის რწმენა-წარმოდგენების ზოგი შესაძლო წარმომავლობის შესახებ, ფოლკლორი, ფოლკლორის ელექტრონული ჟურნალი, ტომი 1, ესტონეთი, 1996.

ტომას ინმანი, ძველი წარმართული და თანამედროვე ქრისტიანული სიმბოლიზმი, მეოთხე გამოცემა ორასი ილუსტრაციით, ნიუ იორკი, 1884.

ტიელიორი ედვარდ ბურნეტი, პირველყოფილი კულტურა, 1871, თარგმანი რუსულიდან ინგლისურად დ. ა. კოროპჩესკის, მოსკოვი, 1989.

ული სიიმეტსი, მზე, მთვარე და ცის კამარა ჩუხჩების მითოლოგიაში ციურ სხეულებსა და სიწმინდეებთან დაკავშირებით, ფოლკლორი, ფოლკლორის ელექტრონული ჟურნალი, ტომი 32, ესტონეთი, 2006.

პროპი ვ. ჯ. ფოლკლორი და თანამედროვეობა, მოსკოვი, 1976.

ფრეიდენბერგი ო., უძველესი მითები და ლიტერატურა, მოსკოვი 1998, გამოცემა დაფუძნებულია 1969 წლის მეორე გამოცემაზე, შესწორებებითა და დამატებებით, მოსკოვი, 1998.

ქართული მწერლობა, ტომი მეოთხე, შოთა რუსთაველი, „ვეფხისტყაოსანი“, თბ. 1988.

ქართული ხალხური საუნჯე, ტ. I, პოეზია, შემდგენელ-რედაქტორი აპ. ცანავა, თბ. 1991.

ყიფიანი ნ., დასავლეთ საქართველოს გეოლოგიური მასალები, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტომი მეორე, თბ. 1925.

ყიფშიძე ი., საუკეთესო თხზულებანი, თბ. 1994.